

**СОЦІОКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ
ОСОБИСТОСТІ В.П.НАУМЕНКА (1852-1919)
НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ**

На сучасному етапі культурно-історичного розвитку української держави вирішального значення набуває зосередження суспільної уваги на соціумі як стійкій соціальній спільноті, яка характеризується єдністю умов життєдіяльності людей та спільністю культури. Для характеристики певної соціокультурної ситуації розвитку особистості необхідно враховувати дію кількох факторів: фактори внутрішнього розвитку (економічна модель розвитку, соціальна динаміка, зміни, які відбуваються в державному устрої і політичному режимі), історичні фактори (національний розвиток культури, дух виховання поколінь), вплив загальносвітової, загалом західної соціокультурної ситуації.

Особистість сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності через світогляд – форму суспільної самосвідомості людини. Саме через світогляд окрема особистість визначає й сприймає своє місце і призначення у світі; у ньому акумулюється система переконань, принципів та ідеалів.

Розумінню складних історичних процесів, проблем національно-культурного відродження України у другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. сприяють праці істориків: М. Грушевського, Г. Касьянова, Н. Полонської-Василенко, С. Сірополка, О. Субтельного та ін. Окремі життєві факти та педагогічно-просвітницька діяльність Володимира Науменка висвітлюється у працях Л. Березівської, А. Диби, І. Ільєнка, О. Макаренка, І. Павлюк, М. Палієнка, Є. Панкової, Н. Побірченко.

Висвітлення процесу формування особистості В.П. Науменка з врахуванням впливу соціокультурного середовища і є метою нашого дослідження.

Друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст. – це період глибоких соціальних змін, що відбувалися в Російській імперії, до складу якої входили Центральна, Південна та Східна Україна. У цей час здійснюються так звані великі реформи: скасовується кріпосне право (1861 р.), проводяться військова (1862 р.) та судова (1864 р.) реформи, запроваджується земське самоврядування. Відміна кріпосного права і наступні ліберальні реформи на початку царювання Олександра ІІ відкрили нові можливості для преси та інших способів формування і вираження суспільної думки, сприяли актуалізації національного питання.

Активізація українофільства на початку 70-х років ХІХ ст. була пов'язана з діяльністю нового покоління, яке вперше заявило про себе на початку 60-х років. Центр активності переноситься з Петербургу до Києва. У цей час «...однією з найвпливовіших організацій демократичного спілкування стає Київська громада» [8, 81].

За ініціативи громадівців було створено у Києві Відділ Імператорського Російського Географічного Товариства [8, 82]. До співпраці у Південно-Західному відділі були залучені освітні, громадські, культурні діячі з усієї України. Серед напрямів діяльності товариства були дослідження з історії, етнографії, економіки, мови, фольклору, кліматично-географічних умов України, статистики, а також публікації результатів цих досліджень. Національне відродження перебувало на хвилі піднесення. Царський уряд, розцінюючи таку діяльність як вияв сепаратизму, у 1875 р. створив спеціальну комісію для боротьби з українофільством. Царським указом 1876 р. фактично ліквідовувалася українська мова, письменство і національне мистецтво у Києві та загалом в Україні, створювалися нездоланні перешкоди для національного відродження українського народу.

У другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. політика російської імперії була спрямована на викорінення кожної неросійської мови. Могутнім зняряддям для створення єдиного російськомовного народу була школа. У таких умовах для діячів національно-просвітницького руху все більшої актуальності набуває пошук нових способів боротьби за відродження рідномовної освіти.

Питання рідної мови та національної школи були актуальними і для всеросійських з'їздів. «Взагалі ні один з'їзд в освітніх справах, що відбувався в Росії від початку ХХ ст. до 1917 р., – пише С. Сірополко, – не пройшов без того, щоб у тій чи іншій мірі не зачепив питання про право навчати дітей у школі рідною мовою» [10, 433]. Лютнева революція 1917 р. ліквідувала самодержавство як основний фактор національного гноблення і тим самим створила сприятливі умови для нового етапу національного відродження, який обмежується рамками 1917–1920 рр.

Важливою подією для національного відродження українського народу стало утвердження в січні 1919 р. закону про державну українську мову в Українській Народній Республіці та про обов'язкове впровадження української мови у діловодстві Української Академії Наук. Зазначимо, що усі культурні та освітянські події відбувалися за безперервних військових дій, які точилися у ході першої світової та громадянських воєн. У 1920 р. війська УНР зазнали поразки, яка ознаменувала й крах визвольних змагань українського народу в 1917-1920 рр. Ці роки були надзвичайно складними для України, але відіграли велику роль у національно-просвітницькому русі українського народу. У цей історичний час національна свідомість поширилася на всі верстви українського суспільства. Українська культура та освіта глибоко укорінилися в народі і, незважаючи на початок повторної русифікації українців, залишалися сподівання на перспективу розвитку української нації в майбутньому. Така соціокультурна ситуація і виступила тлом та фактором розвитку особистості Володимира Науменка. Володимир Науменко народився 7 липня 1852 року у Новгород-Сіверську в родині учителя Павла Осиповича Науменка. Науменки походили з давнього козацького роду, що за часів гетьманщини осів на Лубенщині. Дід

Володимира, Осип Науменко, служив секретарем Лубенського повітового суду. Сам В. Науменко так писав про свого пращура: «Дід мій, якого я ніколи не бачив, як казали, був дуже здібною людиною і тонким політиком» [7, 1]. Ці риси передались і онукові, який у майбутньому завдяки передбачливості, тактовності та витримці активно і плідно працював у досить великому спектрі діяльності.

Осип Науменко був людиною далекоглядною і мудрою, своїх дітей (а їх було троє – два сини і донька) у майбутньому він бачив людьми освіченими. Досягти цієї мети було зовсім нелегко, адже на початку ХІХ ст. у вищих навчальних закладах навчатися вдавалося зовсім небагатьом: у більшості випадків вступити до університету могли лише люди з добрим матеріальним статком. Тому «...треба дивуватись, – писав В. Науменко, – як вдалося діду моєму двох синів провести через Харківський університет, а дочку – через Полтавський інститут» [7, 1].

Родина Науменків посідала у Новгород-Сіверському, а пізніше у Білій Церкві «...значне на той час суспільне положення, так як посада директора гімназії повітового міста була першорозрядною», – відзначає В. Науменко. Але не лише це впливало на ставлення людей до родини Науменків. «Скромність і м'якість, що складала найвизначніші риси в характері батька, а також і матері були причиною того, що з усією інтелігенцією підтримувалися знайомства» [7, 4].

Родинним вихованням, у значній мірі, визначалась і національна спрямованість педагогічно-просвітницької діяльності В. Науменка. Це було покликом крові, адже, за словами просвітителя, «...рід мій і з боку батька, і з боку матері український» [7, 7]. Пристрасність до українського слова яскраво виявлялась, особливо у батька, який, «...будучи у веселому настрої, любив наводити українські вислови, приказки, жарти» [7, 7]. Саме Павло Осипович Науменко заклав у душі свого сина Володимира любов і шану до українського начала. «Мушу сказати, – згадував у зрілих роках Володимир Павлович, – що першими моїми власними відчуттями в собі української стихії я зобов'язаний батькові: і досі держаться в моїй голові прислів'я, анекдоти, окремі вирази, якими він посипав свою розмову; а першими вратами моєї української науки були ті метелики, які я брав малою дитиною для читання з шафи з батьківськими книжками» [7, 45].

На початку 60-х років ХІХ ст. родина Павла Осиповича Науменка переїжджає до Києва на постійне проживання. У жовтні 1861 р. Володимир був зарахований до першого класу Київської 2-ої гімназії, де він навчався до 1868 р. Гімназійна освіта значною мірою вплинула на його професійну орієнтацію. Адже загалом російська класична гімназія за змістом освіти була суто гуманітарною. Потужна лінгвістична підготовка, поглиблене вивчення літератури та історії – цей комплекс наук, за М. Богуславським, носив не лише гуманітарний, але й, насамперед, гуманістичний характер, оскільки гімназію закінчували широко освічені люди, які володіли іноземними мовами, були знайомі зі світовою класичною культурою [2, 69].

Варто вказати на наявність опосередкованого правового виховання гімназистів. М. Богуславський підкреслює значення ретельної регламентації організації усіх сторін внутрішнього життя дореволюційної гімназії, що створювало своєрідний правовий простір гімназійного укладу. Кожний знав свої права і обов'язки, порядок і правила вступу, навчання, складання іспитів. У випадку порушення такого порядку гімназист міг апелювати до різних посадових осіб і на законних підставах домагатися дотримання своїх прав [2, 41].

У гімназії Володимир Науменко зарекомендував себе одним із найкращих учнів. У колі його інтересів переважали предмети літератури, мови, історії, музики. Після закінчення гімназії Володимир Науменко отримав потужну філологічну та історичну освіту, що і зумовило його яскраво виражену гуманітарну спрямованість.

У 1868 р., коли Володимиру щойно виповнилося 16 років, він вступив вільним слухачем до Університету Св. Володимира. Через рік його було зараховано до складу студентів слов'яно-російського відділення історико-філологічного факультету. Київський університет виконував роль культурно-просвітницького та інтелектуального центру. Значний вплив на формування особистості В. Науменка мали лекції та виступи викладачів – яскравих представників української прогресивної інтелігенції, прихильників та проводирів українського національно-просвітницького руху, зокрема, членів Київської громади: В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Лучицького, Ф. Міщенка. Особливе враження на студента справила перша університетська лекція, яку прочитав М. Драгоманов. Саме тоді В. Науменко зробив висновок, що для слухання серйозних лекцій потрібні навички, а результативне навчання потребує крім відвідування лекцій ще й самостійної роботи. Майбутній учений усвідомив необхідність критичної, вільної думки для справжньої науки.

Великий вплив на студентську молодь мали особисті переконання М. Драгоманова. Серед суспільних проблем, які цікавили викладача, окреме місце займало розв'язання федеративно-демократичного питання у всій Східній Європі, важливу роль у цій справі діяч відводив українцям, зокрема – киянам. Ця ідея М. Драгоманова вимагала політичної освіти, широкої обізнаності із західноєвропейською наукою, а також з історією та становищем своєї батьківщини. Однак, викладач не був прихильником «студентського політиканства», він боровся за студентську самоосвіту, за створення студентських гуртків, метою діяльності яких було б вивчення своєї батьківщини [3, 162-163].

Упродовж навчання Володимир Науменко бере активну участь у студентських диспутах, проголошуючи на них яскраві промови, заглиблюється у вивчення літератури, історії, фольклору. Інтерес до історії та етнографії України був одним з визначальних чинників формування національного світогляду В. Науменка та інших студентів університету періоду кінця XIX ст. У цей час відбувається усвідомлення українською інтелігенцією не тільки своєї етнічної, але й національної відмінності від

інших націй. Дослідник Г. Касьянов підкреслює важливість доповнення емоційної мотивації (почуття, настрої) раціонально-інтелектуальними міркуваннями: «Емотивна сторона національної свідомості інтелігенції (любов до мови, національної культури, гордість за славне минуле) доповнювалася прагненням обґрунтувати її глибокими і змістовними знаннями про історію та культуру свого народу, тобто раціональними мотивами» [4, 25].

Курс історії Давньої та Литовської Русі у Київському університеті Св. Володимира, починаючи з 1870 р., читав яскравий представник української прогресивної інтелігенції періоду українського відродження В. Антонович [9, 398-399]. Студенти з великою цікавістю ставилися до призначення нового лектора, адже В. Антонович уже тоді був відомий і як учений, і як громадський діяч. Значною мірою той інтерес був викликаний знайомством із працею В. Антоновича «Моя исповедь» з яскраво вираженими ідеалами демократизму та прихильності до українського народу, що і було власне політичним кредо діяча [9, 399]. Уже на першій університетській лекції В. Антонович обґрунтував і своє викладацьке кредо, згідно з яким обов'язковими він вважав енергійну працю, добросовісне ставлення до науки, об'єктивний підхід до предмета своїх знань – історії рідного народу. Не обмежуючись читанням лекцій, В. Антонович постійно намагався розвивати у своїх слухачів інтерес до самостійної науково-пошукової діяльності. Багато з тих студентів, які були першими слухачами В. Антоновича, заявили про себе як про серйозних дослідників. Серед найбільш відомих з них В. Щербина назвав і В. Науменка [9, 399].

Перші спроби самостійних наукових досліджень, зокрема, в галузі етнографії, Володимир робить під впливом колишнього ректора Київського університету Михайла Олександровича Максимовича. Творча спадщина ученого-етнографа відіграла визначаючу роль і у формуванні наукових інтересів В. Науменка. Свої літні канікули він використовував для збирання етнографічних матеріалів, які пізніше використав для складання українського словника [6, 1].

Київське студентство кінця XIX ст. відзначалося високою громадською активністю, яка проявлялась у діяльності просвітницьких організацій, зокрема, у діяльності Київської громади. Колективний світогляд громадян визначав і процес формування світоглядних переконань своїх членів, їхній розвиток, зміни. У 60-х роках XIX ст. під впливом ідей кирило-мефодіївців громадяни переймалися ідеями свободи, народництва, просвітництва.

Однак, у процесі роботи, під впливом світової гуманістичної думки, громадяни виробляли власний погляд і власну позицію у справі пробудження народу. Ознайомлення з поглядами німецької класичної філософії, англійськими і французькими утопічними соціалістичними доктринами призводило до наявності поряд з ідеями лібералізму і демократизму ще й радикалізму, що спричинило «...перехід частини

української молоді від вітчизняного народолюбства до російського соціал-революційного народництва» [8, 37]. Таким чином, починаючи з 70-х років XIX ст. громадівська молодь не задовольнялася помірковано-культурницькою роботою, вона ставала більш схильною до політичної [8, 46].

Ідеологічну основу діяльності Київської громади визначали її особливості українського визвольного руху 70-80-х рр. XIX ст., який у цей час відбувався за двома течіями: революційно-соціалістичною та земсько-ліберальною. В. Науменко, як і основна маса громадівців, дотримувався земсько-ліберального напрямку, адже це була можливість здійснювати просвітницьку діяльність на легальному ґрунті [8, 44].

Зміни у світогляді громадівців початку 70-х років XIX ст. були особливо відчутні. Якщо громадівці 60-х відзначалися аполітичністю, то на початку 70-х «...ми не можемо, – зауважує Н.Побірченко, – говорити про повну їх аполітичність...» [8, 43]. Зі зміною світогляду в Київській громаді розмежувалися «ліве» і «праве» крило, радикали і ліберали. Володимир Науменко належав до лібералів, оскільки був прихильником культурно-просвітницької діяльності, його світогляд залишався аполітичним. Володимир Павлович разом з іншими представниками правого крила не заперечували ідей соціалізму, однак ставилися до них як до далекої перспективи. Шлях до цього ідеалу праві вбачали у мирних реформах [8, 44-45].

У цей час у середовищі радикально-налаштованих громадівців на чолі з М. Драгомановим почав поширюватися рух прихильників революційної пропаганди. Представники правого крила, а серед них і В. Науменко, виступали проти таких намірів радикалів. Ліберали були переконані, «...що тільки діяльна праця в галузі просвіти народу принесе користь Україні» [8, 45]. З цією метою потрібно було підкріплювати пропаганду реальною просвітою народу, піднімати його загальну культуру, а це, у свою чергу, вимагало ретельної праці з дослідження розвитку науки, освіти, мови, культури народу [8, 45].

Активність Володимира Науменка у навчанні, самостійність наукових досліджень, спілкування з М. Максимовичем, лекції та виступи В. Антоновича і М. Драгоманова, творчість М. Костомарова, активна участь у просвітницькій діяльності Громади сприяли тому, що з університету В. Науменко вийшов уже з цілком визначеними схильностями, серед яких М. Василенко виділив любов до українського народу, його історії та культури [1, 85]. Ці національні риси поєднувалися із загальнолюдськими: високою моральністю, гуманністю, відповідальністю за вчинки.

Таким чином, органічний зв'язок з українським культурним рухом сприяв вихованню національної свідомості В. Науменка, був одним із чинників формування національно спрямованого світогляду, потреби в захисті українського національного питання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Василенко М. Володимир Павлович Науменко як редактор «Киевской старины» // Вісник НАН України. – 1994. – № 5. – С. 84-93.
2. Дореволюционная гимназия: содержание и организация обучения / Сост. М.В. Богуславский. – М.: Центр «Педагогический поиск», 2000. – 160 с.
3. З іменем Святого Володимира: у 2 кн. Кн. 2 / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К.: Заповіт, 1994. – 453 с.
4. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993. – 176 с.
5. Науменко В. Нові матеріали для історії початків української літератури XIX віку. – К., 1918. – 81 с.
6. Науменко В.П. Лист до М.О. Максимовича. – ІР НБУВ. – Ф. III. – № 5242. – 2 арк.
7. Науменко В.П. Отрывки из воспоминаний детства. – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. I. – № 47080. – 9 арк.
8. Побірченко Н.С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX початок XX століття): Монографія. – К.: Науковий світ, 2002. – 331 с.
9. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – У 3-х томах. Т. 1. – К.: Заповіт, 1997. – 448 с.
10. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.